

A RÉSZEG ÉS A RENDŐR

Etnoregionális átalakulások Magyarországon
két település példáján keresztül

„Denn die Todten reiten schnell!”¹
(Gottfried August Bürger: *Lenore*. 1773/4)

„Üdvözlöm házamban! Lépjen be szabadon és önszántából!”² – Talán a híres horror-történet ikonikus sorai adják vissza leginkább dolgozatom hangulatát. Valami hasonló érzés fog el engem az 1945 utáni történelmet tanulmányozva. Már a második világháború egyfajta „végső apokalipszis” a mérhetetlen szenvedésével és az emberi brutalitás különféle megnyilvánulásaival (és kisebb mértékben hősiességgel és mártíromságával).³ 1948-ig azonban mintha valami gótikus rémregényben lennénk. A régi világ nagyrészt romokban, amelyet körbeölelnek a modernizáció épületei. A törmelékek közül „rég elfeledett” árnyak fenyegetik ezt a világot, megkísérelve befolyásukat kiterjeszteni az új világra és az emberekre. Különösen a németek kitelepítésénél és elűzésénél érzem ezt, amely sok tekintetben hasonlít, ha méretében és kegyetlenségében nem is éri fel, az Endlösung és a keleti front eseményeire. Majd ez folytatódik Magyarországon a Titóval való szakítás után a délszláv nemzetiségűekkel kapcsolatos bánásmóddal, majd a kulákok kitelepítésében és a különféle koncepciós perekben. A korszak szakirodalmában Kelet-Európában ezt pedig a jó családragényekhez méltó módon belengi a bukás levezetője, ahogy kiépül a pártállam hatalma.

Amit manapság makró-jelenségnek tekintünk, az más kutatások alapján átmeneti képződménynek tűnik, különösen más tudományágak eredményeinek ismeretében. Például ilyen a nemzetállamok esete is, amelyek alatt napjainkban teljesen mást ért a tudomány és a politikusok. Mégis sokszor úgy interpretálják ezeket, mint változatlan jelenségeket. Egyes részletei változhatnak, de önmagában egy platóni idea, azaz változatlan (illetve létezik egy „ideális” formája is, ha nem is ténylegesen, akkor legalábbis elméletileg). Ekként egy politikai mítosz része, amelyet mitikus köd ölel körbe. Minden mitológia jellemzője az időnkívüliség, habár pont a politikai legenda-képzés fontos ele-

¹ „Mert a holtak gyorsan járnak”.

² „Welcome to my house! Enter freely and of your own free will!”. Bram Stoker 1897 *Dracula*. Archibald Constable, London, 2. Chapter 15. (Sóvágó Katalin 2010 Bram Stoker – *Drakula*. Európa, Budapest, 31.)

³ Vajda János Önbírálat című könyvében leírta, hogy a polgári társadalmaknak inkább mártírokra van szüksége, mint hősökre, hogy kialakulhasson. Ebben furcsa módon a modern konzervativizmus nyugati képviselői is egyetértenek.

me a rigorózus időpont-kezelés. Ez nem jelenti az események és a dolgok menetének tudományos leírását vagy elemzését. A pontos dátumok fetiszizálásának két oka van. Az egyik a modern ember szemléletének eltérése a „primitív” emberétől.⁴ Ez megköveteli, hogy bizonyos eseményekhez pontos dátumokat rendeljenek. A legnyilvánvalóbb ez olyan „kitalált” szereplők esetében, mint Guszev kapitány.⁵ Korábban azonban előfordulhatott, hogy Toldi Miklós Mátyás király udvarában élt, úgy ahogy az utóbbi felváltotta lassan Nagy Lajost, mint igazságos király. Különben nem is csoda, hogy a 19. században, a hazai és nemzetközi irodalomban a nemzetközi romantikában került „helyére” Arany János munkássága nyomán. De volt olyan eset is, amikor semmilyen konkrét időmegjelölésre nem volt szükség, mert ugyanúgy megeshetett tegnap is, mint ma. Például „mikor Szent Péter és Isten a Földön járt” stb. A modern ember életritmusából és a politikai tevékenység formájából fakadóan azonban nehezen viseli és fogadja el az időbeli bizonytalanságot. A kiválasztott időpontok azonban nagyrészt önkényesek és nem tartalmazhatják – ha egyáltalán tartalmazznak – a mögöttük álló tudományos eredmények összességét.

A tudományos esszék korlátai ellenére sok politikai elemző bizonyos jelenségeket időtlennek és öröktől fogva létezőnek tekint és fordítva, számos korábban is felmerült problémáról azt állítják, hogy azok a modernizációval jelentek csak meg. Jellemzően az ilyen kategóriába tartozik a nemzetiségek problémája is. A hosszúra nyúlt bevezetőben már utaltam rá, hogy a nemzetállam kialakulása viszonylag rövid múltra tekint vissza. Így amikor a nemzetiségek történetéről és azok térbeli elhelyezkedéséről beszélünk, akkor figyelembe kell venni, hogy az sokszor csak az adott pillanatnyi vagy elképzelt helyzet leírása. Igazából csak azt tanulmányozhatjuk, hogy maguk az aktorok mit gondolnak az adott etnikai relációkról és hogy mi a nemzet számukra. Ráadásul a legtöbb adat, amely a rendelkezésünkre áll, valamilyen szűrőn keresztül jut el a kutatóhoz. A szándékos torzítás eseteit kizárva, amikor a közvetítőnek szándékában áll hamis adatokat nyújtani, mint 1945 után a népszámlálásakor a hazai nemzetiségek és kisebbségek tagjainak, mikor hovatartozásukról nyilatkoztak, van nem-szándékos torzítás is, amellyel számolni kell.

A modern nemzetállamok kialakulása előtt a „nagy” struktúrák csak maximum keretét adták a sok kicsi helyi, tartományi vagy szociális struktúrák zavaros és bizonytalan konglomerátumának. Ez attól független volt, hogy mi volt a pontos felépítése (birodalom

⁴ Európában ez a kereszténység elterjedésével és a középkorban a skolasztika és Aquinói Szent Tamás tevékenységéhez kötődik. A ciklikus történelem-szemlélet helyett annak lineáris felfogása kerül előtérbe. Az időt bizonyos meghatározott és kitüntetett események különítik el egymástól, van vége és eleje is.

⁵ Ennek a „történetnek” a politikai mítoszban betöltött szerepéről jó tanulmány olvashatunk a következő művekben: Vörös Boldizsár 2006 Illés Béla „Guszev”-ügye. *Múltunk* 3:214-225. És Péter László 1998 A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In Uő. *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris. Budapest, 92.

vagy állam). Ha csak szigorúan a kvantitív adatok alapján készítjük el az elemzést, akkor hibás következtetést tudunk levonni annak kapcsán, hogyan zajlott a németek kitelepítése. Különösen a népszámlálások kapcsán fel kell készülni arra, hogy az adatok elsősorban az azokat megrendelő szervezet, vagyis az állam narratíváját fogják tükrözni. (Azt is kell, mert különben nem tudja azokat értelmezni és felhasználni). Hasonló problémák adódnak akkor is, ha személyes életút-interjúk alapján akarjuk feltárni, mondjuk a kitelepítések hatását a falusi életre. Egyrészt sokáig egy elhallgatási spirál volt jellemző a témára, másrészt külső és belső okok miatt is az interjúalanyok hajlamosak magukévá tenni a fő narratívát vagy annak egyes elemeit. Tehát valamilyen formában a kettő valamiféle integrációjára van a kutatónak szüksége.

Mivel a legtöbb esetben a politológus is írott forrásokkal találkozik, a leghasznosabb véleményem szerint, ha a történettudomány módszereit és eszközeit veszi használatba, különösen, ha a régebbi korokba is vissza kíván tekinteni. Főként a társadalomtudomány módszereiből lehet sokat átvenni, és gondosabb szövegkritikát végezni. Hiába készülnek egy kaptafára a különféle hivatalos dokumentumok, amelyek jelentős részénél a homogenitás követelmény, a legtöbbet az elírásokból és a furcsa megjegyzésekből lehet megtudni. Etnikumok és kisebb földrajzi térségek vizsgálatakor elsősorban a mikro-történet-

írás eredményeire gondolok.⁶ Carlo Ginzburg munkásságát lehet példaként megemlíteni, aki egy 16. században élt molnár inkvizíciós irataiból következtetett annak világképére. Ezek a periratok ugyanúgy, bár nem akkora mértékben, egy sablon szerint készültek, mint napjaink bürokratikus iratai, de közöttük találhatunk olyan megjegyzéseket, vagy az általa olvasott művek listáját, amelyek rávilágítanak arra, hogy ez a személy hogyan látta és ábrázolta a világot (Ginzburg 2011). Ennél a pontnál meg kell jegyeznem, hogy a legjobban azok a hivatalos iratok használhatóak fel erre, amelyek valamilyen okból, a bürokrácia „hanyagága” vagy képzetlensége folytán, a szakmai felkészültsége miatt nagyobb teret engednek az egyéni szempontok megjelenítésének. Éppen ezért megfelelőbb az 1945–1948 korszak tanulmányozásra, mint az utána következő proletárdiktatúra időszaka. Még nem alakultak ki teljes mértékben azok a struktúrák, amelyek lehetővé teszik a nagy egységes narratívába való bekényszerítést, de a múlté sem érvényesül még teljes mértékben. Így esély nyílik rá, hogy felmérhessük a különböző nézőpontokat.

Másrészt gyakran olyan személyek né-

⁶ Sajnos Magyarországon a helytörténetírásban sok esetben még a „rég” módszerek követése az általános. Ez annak a következménye, hogy sok ilyen művet laikusok és érdeklődők írnak meg, akik sokszor nincsenek tisztában a tudományos módszertannal sem. Az ezekben fellelhető esetleges adatmennyiség mellett ezek a művek általában arra törekednek, hogy a helység vagy intézmény története hogyan illeszthető be a nagy nemzeti történelmi kánonba.

zeteiről értesülhetünk, akik kilógnak valami miatt az adott társadalmi keretből. Vagyis egy nagyszájú molnár, aki magát a körülötte élőknel „műveltebbnek” tartja, büszke a különállására vagy mondjuk részeg az adatforrás. A kutatónak ezt is mérlegelnie kell, ha ebből általánosítani akar.

Ki az a címben emlegetett részeg és rendőr? Mikor a magyarországi németek történetével kapcsolatban kutattam a levéltárban, akkor kezembe akadt egy egyszerű szabálysértési eljárás, amelyet a körjegyző a szokásos úton terjesztett a magasabb hivatalok felé. Az ügyben a pécsi ítélőtábla 1949-ben hozott ítéletet. Mint később ismertetésre került, a Magyarhertelendről és Barátúrról való németek kitelepítése után elsősorban a „Felvidékről” érkeztek telepések a két községbe és a környékére (BML. V.145. a. 469/1949). A vádlott, aki 1912-ben Veszprémben született, és a büntett idején Barátúron élt, került a bíróság elé. Ott egy ház és 11 hold föld juttatásban részesült. A helyi kocsmá előtt az úton fuvarozókat megállította és igazolásra szólította fel őket. Ennek tanúja volt többek között egy kitelepítésre kötelezett német helyi lakos is. Amikor a rendőrfőnök az őrsre bekísérte, őket is, mint a fuvarozókat megfenyegette és durva szavakkal illette. Konkrétan azt mondta a rendőröknek, hogy „ahhoz, amit csináltak, egy sz*** rendőrnek semmi köze hozzá, mert még a mai napon felmegy Vörös Péterhez⁷ és elrántja az egész rendőrség dolgát, mert a mai rendőrség egy rakás sz*** és semmi más, mint egy utolsó alakulat”.

Milyen környezetben hangzott el a beszéd? 1947-ben a következőképpen mutatják be (BML. V. 145. a. 1829/1947) a főjegyző úrnak a magyarhertelendi körjegyzőséget: „... Magyarhertelend községtől, mint székhely községtől a külközségek, és pedig Barátúr 2,5 km, Egyházbér 3,5 km és Kisbodolya 4 km-re van. Lakók száma: 567 lélek, 191 lélek, 267 lélek és 182 lélek ...A körjegyzőség távolsága a járási székhelytől [Sásd] vasúton 9 km, autóbuszjárat nincs, közúton 11 km”. Barátúr és Magyarhertelend az úgynevezett Baranyai Hegyháton fekszik.⁸

A Hegyhát, akár a tágabb földrajzi környezetet, akár a szűkebb közigazgatási határokat vesszük figyelembe, rendelkezik olyan általános jellemzőkkel, melyek a két falu életét is befolyásolják. A völgyekben sokszor találhatóak a Mecsekben, illetve a dom-

⁷ Péter Gábor (1906–1993): 1945 és 1952 között az ÁVO, majd az ÁVH vezetője. A telepés tehát azzal fenyegette a rendőroket, hogy a politikai rendőrség fejébe fog fordulni egyenesen.

⁸ A Hegyhát elnevezést legtöbbször Tolna megyéhez kötik annak ellenére, hogy a legközelebbi hegység a Mecsek. 1948-ban megszűnik az 1696 óta meglévő hegyháti járás elnevezés, de már korábban, a 30-as években megjelent egy kisatlasz, mely a Hegyhátot átvitte Tolnába, míg a Völgyseget kiterjesztette a Mecsek keleti részére. Később a Zselic (Somogy megye) nevet kezdték használni a Hegyhát nyugati részére is. A 80-as években újra használatba vették a Hegyhát elnevezést egy szűk területen, mely a Komló-Dombóvár vasútvonalak mellett fekszik. A Hegyhát, annak ellenére, hogy mind a mai napig az atlaszok igen szűk határok között ábrázolják, ha ábrázolják egyáltalán, a Mecseknek az a része, mely folyamatosan lejt a Kapos irányába és annak vízgyűjtő területét foglalja magába. Maga az elnevezés 1696-ig nyúlik vissza, mikor ez a rész Tolnától Baranyához került, Processus Transmontanus (Hegyentúli járás) néven, míg 1950-ben két járásra osztották (komlói és sásdi járás néven).

bokról eredő patakok, nagyobb esőzések során kialakuló időleges vízfolyások. Mivel a Mecsek a területet délről határolja, és a dombok gerincei is általában nyugat-keleti irányúak, éghajlata csapadékosabb és hidegebb, mint a Mecsek déli lejtőjé. A völgyek irányultsága azonban természetes útvonalakat alakított ki a hegységen keresztül, így a korábbi időszakokban az igen fontos eszéki-budai hadiút is érinti ezt a térséget a Mecsekből kilépve (Magyar-szék – Sásd). Ezek az útvonalak azonban nemcsak hadi célokra alkalmasak, hanem összeköttetést is teremtenek a Mecseken keresztül Baranya és a korábbi országtérület déli részeivel. Különösen ki kell emelni ebben a vonatkozásban Pécs városát, amely gazdaságilag és kereskedelmileg (főleg a vásárok miatt) is fontos vonzóerőt jelentett a térség települései számára. Ezt a kedvező helyzetet befolyásolja azonban az a tény, hogy a völgyek és dombok szabálytalan lefutásúak, így az utak sokszor sokat kanyarognak. Ennek okai között szerepelt az is, hogy a fent említett geográfiai jellemzők miatt a térség talajviszonyai a mezőgazdasági művelést tekintve hátrányosak voltak. A viszonylag sok csapadék miatt a talaj agyagos, emberi és állati izomerővel nehezen megművelhető, a sok ideiglenes vízfolyás eredményeképpen sok helyütt sziklás és köves is, amely megnehezíti a szántást. A föld alatti vízfolyások felszínre bukkanása épp ott jellemző, ahol a jól művelhető földek a vízfolyások által legjobban szabdalt területen fekszenek, a

művelés során bekövetkező talajsüllyedés pedig sok esetben a korábbi századokban a földek elmocsarasodásához vezetett. Ez megakadályozta azt, hogy a földrajzi területen nagy földesúri majorságok és birtokok jöjjenek létre, egyúttal azonban a mezőgazdasági újítások gyors elterjedését is (ami főleg a gépesítésben való elmaradást jelentette).

A németek betelepülése Barátúrra azzal járt együtt, hogy a magyar lakosság a század második harmadára átköltözött Magyarhertelendre, valószínűleg azért, mert az újraalapított település közelében több erdőt találtak. Ez az ő életükben fontosabb szerepet is betölthetett, mert az 1767-es urbárium szerint Barátúr (német) lakosai 24 hold (28800 négyszögöl) földet kapnak a káptalantól, míg Bodolya, Hertelend és Egyházbér (elsősorban magyar) lakosai (akik a főbb kereskedelmi úttól távolabb, nagyobb és erdősebb dombok között lakva), 22 holdat.

1784–87 között a források – az első magyarországi népszámlálás adatai – szerint Hertelenden 57 házban 61 család lakik, 410 jogképes lakossal (12 szekér szénát termő réttel), míg 1828-ban a „Regnicolaris Conscriptio” alapján 64 család lakik már a településen (ebből nyolc német eredetű). Az 1930-as népszámlálás 357 magyar és 221 német lakost mért fel (anyanyelv szerint), 1945-re pedig a falu fele tekinthető német származásúnak. Kevesebb, mint 300 év alatt tehát, egy „németek előli menekülés” miatt alapított falu félig németté

vált. Bár ebben a káptalan, aki sok kedvezményt biztosított kezdetben a telepéseknek, az eltérő gazdasági technikák okozta kisebb-nagyobb konfliktusok, és nem utolsósorban a magyarok számára a Barátúr alapítása utáni rövid időszak leteltével égetővé váló fahiány játszott nagyobb szerepet.

A 19. században alakultak ki azok a nemzeti mítoszok, amelyek jelentős részét felhasználva és kiegészítve végül elfogadhatóvá tették a két világháború között először a radikálisok között a hazai németiség kitelepítésének tervét. Ez egyrészt vélt vagy valós gazdagságuk mítosza volt, amely párosulva azzal, hogy a hazai németiség egy része vagy egésze mindig a „megszállók” oldalára állt a nagy nemzeti sorsfordulóknál, lehetővé tette kollektív megbélyegzésüket. Ehhez sokszor felhasználták más bűnbak-képzési mechanizmusokat is és a második világháború után például a zsidókkal való azonosításukat. Persze voltak köztük hangsúlybeli különbségek, mivel a hazai németiséget jóval nehezebb volt elkülöníteni a társadalomtól, mint a zsidókkal megtörtént. Nem támaszkodhattak ugyanis az antijudaizmus eszköztárára és nehezen lehetett a szociáldarwinizmus eszköztárát felhasználva „faji” alapra terelni a különbségeket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy erre nem történtek kísérletek, de kevésbé maradtak meg a politikai köztudatban. Elsősorban a városi polgárság és a korábban „privilegizált” közösségek – bár kezdetben adózási szempontból a „svábok” is ide tartoztak – esetében. Ez gyakran egybeesett ezeknek a közösségeknek a politikai öntudatra ébredésével is. A polgári közigazgatás kialakítása és a kiváltságok felszámolása, majd végül a Trianon után kialakuló országterület azonban ezek nagy részét feleslegessé tették (például az erdélyi szászok kapcsán).

Kevésbé volt elkülöníthető például a dunántúli németiség. Itt is akadtak példák: ha egyazon keresztény felekezethez is tartoztak, akkor is külön templomba jártak. Ez azonban inkább a különböző időben betelepülő csoportok elkülönülését szolgálta, nem etnikai vagy „faji” bezárkózást.

A „németek” és a többi lakos közötti különbségtételt szolgálta inkább az, hogy kezdetben más adózási feltételek vonatkoztak rájuk. A telepítők érdekeit is az szolgálta, hogy ez a későbbiekben is fennmaradjon. Ez vezetett később a „német falu” kialakulásához, amely Illyés Gyulát is meglepte, mikor először ment egy majorságból egy községbe. Nem valamiféle a kultúrában és szokásokban már eleve meglévő különbség volt az oka a sajátos „sváb” kultúra kialakulásának, hanem inkább az, hogy a különböző felek érdekeit ez szolgálta a legjobban. Mikor pedig az egyik fél, a magyar állam úgy látta, hogy pillanatnyi érdekeinek nem felel meg ez az együttműködés, akkor rövid úton felmondta azt. 1945 után pedig úgy látta, hogy nem felel meg. Erre több ürügyet is találhattak, a már említett „gazdagságuk” mellett a kollektív bűnösség elvét, hogy a hazai németek min-

dig a magyar reformtörekvések útjában voltak, stb. Kiegészítette ezeket a Nemzeti Parasztpárt oldaláról az urbánusokkal szembeni ellentét. A hazai németség nagy szerepet játszott a városok kialakulásában és a létforma terjesztésében (Pukánszky 2000). A „harmadik út” elképzelései szerint ez majdnem ugyanolyan elítélendő volt, mint a korábbi konzervatív elitnek. Pedig a (nagy)városi németség ekkora már jelentős mértékben asszimilálódott, és emiatt jórészt nem is érintette őket a kitelepítés.

Hogy mennyire önkényesek voltak a kitelepítés kritériumai, annak ellenére, hogy sok politikus igyekezett ezeket csak a „bűnös” egyének esetében alkalmazni körültekintő módon (pl.: Bibó István), jól mutatja egy erdősmecskei történet. Az 1938-ban Ráckecske-ről átnevezett település – mint régi neve is mutatja – etnikailag vegyes település volt. A 20. század elején már nem volt olyan éles a vallási elkülönülés, mint korábban. Régebbi időszakokban sem szabad túl nagy hatást tulajdonítani ennek, mert ez csak oka volt a településen belüli vagy települések közötti különbségek kialakulásának. Tehát a lakóhelyben megmutatkozó elkülönülés egyik oka volt, de a csoportok egymás közötti viszonyait már az szabályozta, hogy a falu mely részein voltak házaik, a szomszédsági viszonyok és a megművelt földek elhelyezkedése, vagy a korcsoportozás. A „rác” lány így együtt játszhatott a „magyarokkal” és a „svábokkal”. Mikor a kitelepítésre került a sor, őt is majdnem bezárták a vagonba,

mikor élelmet vitt az ismerőseinek. Ha nincsenek ismerősei az állomáson, akkor ő is kikerült volna Németországba (Walterné Müller – Pásztor 2009).

Az 1945. decemberi híres döntést, amelyben a németek kitelepítését elhatározták, megelőzte a földosztás, amely során a németek lakta falvak szintén hátrányos megkülönböztetésben részesültek. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság⁹ nyomására elfogadott radikálisabb elképzelés nyilvánult meg abban, ahogy a törvényt már 1945. március 17-én elrendelték. A kollektív bűnösség elvének értelmében a németek számára ez azt jelentette, hogy földet nem igényelhetek, és földjeiket szétosztották más nemzetiségű és falubeli igénylők között. A földterület felméréséből (BML. V. 145. a. 44/1945.) kiderült, hogy Barátúron nem volt elhagyatott. Helyben földhöz jutottak száma Magyarhertelenen 25 család. A földosztás a körjegyzőségben egy ideig szünetelt, mert nem volt földosztó bizottság,¹⁰ azonban az összeírások ennek ellenére folytatódtak (BML. V. 145. a. 475/1945.). Barátúr község területét 874 katasztrális holdban határozták meg, amelyből állami tulajdon 163 és fél hold – beleszámítva az iskola tulajdonát is –, szántó 385 katasztrális hold, rét 131 hold, legelő 87, erdő 209 hold. A lélekszám

⁹ Remélve, hogy a földosztás hírére a még harcoló katonák is leteszik a fegyvert és hazatérnek.

¹⁰ A németek lakta falvakban kezdetben a bizottságokban a német nemzetiségűek voltak túlsúlyban. Mivel ez a földosztás politikai vezetőinek nem felelt meg, a helyi szervezeteket feloszlatták addig, míg újjá nem alakították őket úgy, hogy a németeket kizárták.

140 fő. Földet a településről egy fő igényelt, amit nem kapott meg. Magyarhertelend területe 1954 katasztrális hold, amelyből szántó 1055 hold, legelő 117, erdő 390, műveletlen 99 hold. Innen 29 fő igényelt földet. 1945 végén az elosztott földterület nagysága és az igénylők száma a következőképpen alakult: Magyarhertelenden 15-en – vagyis 8 háztartás –, Egyházbéren 24-en igényeltek földet. A kiosztható földterület Magyarhertelenden 159 katasztrális hold, Barátúron 104 hold (az egész szántóterületnek durván az egyharmada), ezzel szemben Egyházbéren csak 35 hold, Kisbodolyán 5 hold volt (BML. V. 145. a. 267/1945.).

A végső összesítéskor a kiosztott földek így változtatták meg a korábbi tulajdonviszonyokat: Magyarhertelenden előtte a gazdaságok 30%-a 6 katasztrális hold alatt volt, viszont 1945 végén a gazdaságok 18%-a 6 és 25 katasztrális hold között, 1945 előtt a gazdaságok 58%-a volt, ami 70%-ra módosult. 25 és 50 hold között régen a gazdaságok 10%-a volt, ez az arány 1945-ben sem módosult. A szőlők esetében kevésbé jelentős a változás, sőt, inkább csökkent a birtokolt terület nagysága. 1 katasztrális holdon alul korábban a szőlők 97%-a, a földosztás után a 98%-a volt. Azon gazdaságok száma, amelyek földterülettel rendelkeztek, 93-ról 98-ra nőtt. Barátúron a gazdaságok és a földek aránya nem változott (BML. V. 145. a. 687/1945.). Ennek oka az, hogy itt, a németek kollektív bűnössége miatt, egészben kerültek az új tulajdonosok kezére (mivel a német származásúak egy részét sem tarthatták meg). 1947-ben a körjegyzőség a következőképpen tekintett vissza az osztásra: földhöz jutott Magyarhertelenden 17, Barátúron 13 fő (BML. V. 145. a. 1829/1947.).

A lakosságcsere-egyezmény miatt megérkező felvidéki telepések szintén – a földosztáshoz hasonlóan – átalakították a föld tulajdonviszonyait. Az általuk birtokolt földterület Magyarhertelenden – 12 gazda – 15 és 5 hold között, összesen 128 hold föld volt. A németek kitelepítése miatt a legtöbb faluban ismétlődő svábösszeírásokat tartottak. Ezt a Népjóléti Minisztérium kezdeményezte, de a kitelepítést szervező biztosok hajtották végre. Az ezután elkobozandó birtokok és egyéb javak miatt azonban az országos és a megyei földhivatalok is érdekeltek voltak abban, hogy pontos képet kapjanak az így történő változásokról. A következő idézet az egyik válaszból, melyet a földhivatal pécsi kirendeltségének küldtek, jelzi, hogy milyen változások zajlottak le az elkobzások következtében: „Egyházbér, minthogy magyar község, elkobzás nem volt... El lett azonban kobozva az Egyházbér község határában fekvő és Oroszló községbeli lakosoknak 39 katasztrális hold földje... Ház nem lett elkobozva”. Kisbodolya község válaszában jelezte, hogy elkobozandó egy 3 katasztrális hold föld a hozzá tartozó házzal, amelyben a – német – tulajdonos még benne lakik. A lakos helybéli, de alig egy éve él a faluban. Magyarhertelenden 700 katasztrális hold volt német tulajdonban 1948-ban, melyből 200

katasztrális hold a Magyarszék községhez tartozó Kishertelenden élőké, míg a többi helybelieké. Lakóházak közül 54 volt német tulajdonban, ebből 25 házban laktak felvidékiek és telepések, a többiben a régi tulajdonosok. 2 ház lakatlan, mert egy telepes és egy felvidéki lemondott róla, és kiköltözött belőle. Barátúron 700 katasztrális hold birtok volt, amelynek tulajdonosa helybeli német. 31 ház van, amelyből 13 házat már a telepések laktak. Üres ház nincs (BML. V. 145. a. 325/1948.).

Mind a földosztásban, mind a németek kitelepítésében a felállított Népgondozó Hivatal játszott nagy szerepet. Először úgy gondolták, hogy elegendő hely szabadul fel, ha önkéntes áttelepülésre szólítja fel a német lakosságot, tehát utasította a közigazgatási hatóságot annak közhírré tételére (BML. V. 145. a. 891/1945.). A kitelepíteni szándékozókra névjegyzék készült, de a körjegyzőség területéről senki sem kívánt önkéntesen kitelepülni. Az ország más területén is hasonló eredménnyel zárult a felhívás. Nyilvánvalóvá vált, hogy a németek kitelepítéséhez aktívabb eszközökhöz kell nyúlni, és meg kellett szervezni közigazgatásilag annak végrehajtását, mert önkéntességről nem lehetett szó. Ennek érdekében összeállították a névsort, hogy kit telepítsenek ki. Az előkészítő munkálatok már elkezdődtek Baranya vármegyében 1945 elején, mikor rendeletben kiadta a vármegyei közgyűlés, hogy a járások jelentsék, mely falvakban laknak legalább 75%-ban németek, valamint hány

olyan család van, amelyek menekültek. Később azzal egészítették ki, hogy hány olyan család van, akik a földreform során telepedtek le a faluban. Jelentsék azt is, még hány ilyen családot lehetne betelepíteni az ehhez hasonló falvakba. A járások ezt a rendeletet továbbították a körjegyzőségekhez, akiknek az összeírást el kellett véggezniük (BML. V. 145. a. 408/1945.). A magyarhertelendi körjegyzőség válaszában (az előbb idézett forrás hátoldalára írva) jelentette, hogy az egyetlen ilyen település a körjegyzőségben Barátúr, ahová 8 család vagy 40 személy telepíthető be a kiürítendő házakba. A kiürítés okaként a délvidéki magyarok betelepítését jelölték meg (BML. V. 145. a. 401/1945.). A régi tulajdonosok a lakásfelszerelésüket csak akkor vihették magukkal, ha a betelepítendőknél vannak megfelelő eszközeik. 1945 elején a felsőbb hatóságok már megfogalmazták a németek kollektív bűnösségének elvét akkor, amikor a körjegyzőség egyik kérdésére a következőképpen válaszoltak: „Egymagában az a tény azonban, hogy valaki nem volt a Volksbund tagja és nem vallotta magát német anyanyelvűnek, nem mentesíti a kitelepítés alól”. Az egyetlen mentesülés csak akkor volt lehetséges, ha a házából kitelepített már évek óta németellenes tevékenységet végzett.

A kitelepítendő névsora nem korlátozódott a „megbízhatatlannak” minősülő személyekre (BML. V. 145. a. 22/1945.). Ezt még 1945 januárjában tették meg. Utóbbi kategória meghatározása sem történt

részrehajlásoktól mentesen. Barátúron 12 főt mondtak ki megbízhatatlannak, akik között 8 nő és 4 férfi volt. Közülük azonban egy megbízhatóvá vált, mert tüdővészteszt lett. A legfiatalabb 1925-ben született, míg a legöregebb 1878-ban. A listára kerülés fő oka az volt, hogy magukat 1941-ben német anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallották, de emellett egyéb feltételeket is felsoroltak. 1 fő Volksbund tag volt, de később ezt saját bevallása szerint megbánta. 2 főt azzal vádoltak, hogy a „volksbundisták érdekében” dolgozott, 6 főt pedig azzal, hogy „kétszínű” a viselkedése. 1 nő azért került fel a listára, mert férje német katona volt. A megbízhatatlannak minősülők fele két családból került ki. Magyarhertelenden 22 főt írtak össze. Közülük a nők aránya még nagyobb, összesen 17 nőt és 5 férfit nyilvánítottak nem megbízhatónak. Itt már feltűnőbb, hogy az életkor alapján az öregebb – nem katonaképes korú – emberek voltak túlsúlyban. 5 fő született 1900 előtt, de a legfiatalabb is elmúlt már 26 éves. Itt szintén egy ember volt Volksbund-tag. 10 főt nyilvánítottak megbízhatatlannak, köztük a falu bábáját is. Kétszínűnek 11 főt mondtak ki, akik közül egy személy 75%-os hadirokkant. Mikor a „fasiszták” (BML. V. 145. a. 519/1945.) eltávolítására került sor, már jóval több embert soroltak ebbe a kategóriába mindkét községben. A kormegoszlás nem változott érdemben, de Magyarhertelenden már 36 főt jelöltek meg fasisztaként. Ezek közül 3 fő még hadifogoly a Szovjetunióban, köztük volt a „helyi Volksbund-vezető” is. Ő és 6 társa a magyar hadseregben szolgált. A faluból 73 Volksbund-tagot írtak össze, akik közül 9 közmunkán vett részt. 12 fő volt SS katona a faluban, de közülük még csak egy tért vissza, a többiek feltehetőleg – a helyi Nemzeti Bizottság szerint – hadifoglyok a Szovjetunióban. Barátúron 57 főt nyilvánítottak fasisztának. Közülük 1 fő a magyar hadseregben szolgált, míg 13 SS-katona volt. 6 főt már elszállítottak közmunkára. Ezeket az adatokat nagy körültekintéssel lehet csak pontosnak elfogadni, más források alapján ellentmondó következtetésre juthatunk (BML. V. 145. a. 29/1945.). A körjegyzőség, és nem a Nemzeti Bizottság, felmérést készített január 16-án arról, hogy az orosz-német háború kitörése óta a körjegyzőségből kik végeztek katonai szolgálatot. Az egész körjegyzőségben csak egy ember szolgált a német hadseregben vagy az SS-ben, akiről a körjegyzőség tudott, és 3 ember, aki magyar hadseregben szolgált egy ideig, de hogy utána hol, arról nem volt tudomásuk. Aki a német hadseregben szolgált, betegség miatt hamar leszerelt. Mivel csak 2 ember – egy irodista és egy villanyszerelő, aki Komlón dolgozott – mentesült Barátúron a magyar hadseregbe való behívás alól, nem mondható el, hogy a barátúri és a magyarhertelendi németesség kivonta magát a háborúban a magyarok melletti harc alól. A fő kérdés az, hogy mi alapján mondja ki a Nemzeti Bizottság, hogy összesen 25 fő harcolt az SS-ben, mikor a faluban csak egy emberről tudtak.

A barátúri és magyarhertelendi németeket 1948 folyamán az utolsók között vitték

ki Németországba, a szállítások ugyanis 1948 szeptemberére leálltak. Ekkor még mintegy 133 ezer kitelepítésre kötelezett, állampolgárságát elvesztett személy élt Magyarországon területén, közülük 10 ezren voltak azok, akik 1947 végéig visszaszöktek (Zinner 2004:117). Közülük már kevesen tértek vissza falvaikba. Ekkor kezdődött meg a németekkel határos magyarok lakta falvak, a dél-dunántúli aprófalvas vidékek demográfiai átalakulása és elnéptelenedése, ami mind a mai napig tart. A földosztás és a kereskedelmi kapcsolatok megszakadása a német falvakkal olyan radikális átalakulást jelentettek, amelyeket a lakosok gazdaságilag nem tudtak kiheverni. Felgyorsult az elvándorlás a modernizált városokba és ipari központokba. Helyükre a falvakba alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek költöztek, akik nem tudtak máshová menni.

A kitelepítések leállásakor Barátúron 5%-ban, Magyarhertelenden 10%-ban történt meg a svábok kitelepítése (BML. V. 145. a. 1162/1948). A névjegyzéken szereplők közül Barátúrról 3 főt telepítettek ki. Elköltözött vagy meghalt 88 fő. Hadifogoly és internált 18 fő (Czibulka 2003:307). A számok csak a névjegyzéken szereplőket tartalmazzák, tehát azokat, akiket a kitelepítési bizottság felírt rá. A valóságban a faluból 23 főt telepítettek ki Németországba. Tulajdonukat pedig elkobozták, ha addig ez nem történt meg (Kovacsics 2000:73). Kimondatlanul a többszöri vagyonfosztás után kemény munkával szerzett javakra

akarták rátenni a kezüket. Magyarhertelendről 97 főt vagyis 28 családot telepítettek ki (I.m. 442.; és Füzes 1990:171).

A németek jogfosztottságának felszámolása 1949. december 16-án, egy minisztertanácsi rendelettel vette kezdetét, amely leszögezte, hogy a kitelepítésre kötelezett németek a magyar állampolgárokkal „egy tekintet alá eszenek”. Később fokozatosan feloldották a németek tulajdonával kapcsolatos korlátozásokat is, de véglegesen csak az 1950. március 25-én kiadott kormányrendelettel szűnt meg, ami az összes korlátozást eltörölte és újra egyenlő jogú állampolgárokká váltak. Ezzel kialakult a falvaknak az az etnikai képe, amely a Rákosi- és Kádár-korszakban jellemezte a környéket.

A különböző interjúkban, főleg 1990 előtt, visszaköszön a „hivatalos” értelmezés. Leginkább azok a témakörök érdekesek, ahol a hivatalosság képviselői körében nem keletkezett közmegegyezés vagy az interjúalany korábban elhallgatott témákat érint a beszédében. Ilyen kialakult diskurzus az a mítosz, hogy a németek kitelepítésére Magyarországon a potsdami konferencia hatására került sor. Ez a „hivatalos” történetírásban kanonizált elképzelés az 1990-es évek közepéig kötötte a kutatókat, főleg az ismeretterjesztő kiadványokban. Ezért ez kerülhetett bele az iskolai oktatásba is. „Modernizált” változata a Vörös Hadsereg katonai igazgatásában és a szovjet befolyás erősödésében látja máig a kiváltó okot. Nem tagadja, hogy a

németek kitelepítésére a kollektív bűnösség elve miatt került sor, de egyrészt „vezér-áldozatnak” tekinti ezeket, amelyek lassíthatták Magyarország szovjetizálását vagy legalábbis ez volt a cél. Másrészt külső nyomással magyarázza ezeket. Habár a hírhedt 060-as napiparancs kiadásával megindult a „málenkij robotra” való kihurcolás, szerintem elég jól bizonyították, hogy a tényleges kitelepítésre valójában a magyarországi szervek együttműködésével került sor. Még csak azt sem lehet állítani, hogy mindezért csak a háború utáni demokratikus erők műve az egész. A közigazgatás átalakítása felemásan ment végbe, és felosztatásig a csendőrség és az államvasutak képviselői ugyanúgy részt vettek ezekben, mint a zsidók elhurcolásában. A változást szinte egyedül a vonat-utak iránya jelentette.

A németek kitelepítése epizodikusan felvillantja a 20. századi közigazgatás működésének körülményeit. Mivel a történelmi helyzet úgy alakult, az alkalmazott módszerek és eljárások könnyen hagyományokká és a politikai kultúra részeivé válhattak és váltak. Ide illik egy dalnak a szövege, ami Hajóson énekeltek 1945 és 1948 között:

*„Szegény svábság magyar földön rossz helyzetbe jutott
Nincs már nekünk otthonunk, s kiben bízhatunk.
Egész világ gyűlöl minket, hisz bűnben nem vagyunk,
Az Isten nem hagy el minket, mert hozzá hűek vagyunk.*

*Oly szorgalmasan dolgoztunk, korántól későig,
Vagyonunkat úgy szereztük, és most elveszik.
Az ajtó le lett zárva a saját házunkban,
Azért álltak ifjaink a lövészárokban.*

*Sok pajtás adta életét a nagy csatában kint
És most árulók vagyunk és gettóba jutunk.
Nem fogunk mi elcsüggedni, ha gettóba jutunk,*

Az Isten nem hagy el minket, mert hozzá hűek vagyunk” (T. Molnár 2005:173-174).